

F.E. ИМАМБАЕВА

ЕТІС КАТЕГОРИЯСЫНЫң КОММУНИКАТИВТІК ҚЫЗМЕТІ

Казіргі таңда тіл білімінің тілдік зерттеуін функционалдық тұрғыдан қарастыруы тілдік қатынас шенберінде өткенді талап етеді. Қазіргі заманың ғалымы Ф.Ш. Оразбаева тілдік қатынасты жанжакты зерттей отырып, бұл ұғымды белайша анықтайды: «Тілдік қатынас (ТК) – адамның ойлау, пайымдау, сөйлеу, тындау, түсіну, айту, пікірлесу т.б. әрекеттеріне тікелей қатысты құбылыс. Сондықтан тілдік қатынасқа байланысты құбылыстардың теориялық негіздерін анықтау; айтылған, берілген, жазылған хабарды қабылдаудың әдіс-тәсілдерін айқындау; сол сияқты қарым-қатынас құралдары мен тұлғаларын, олардың қолданылу жолдарын белгілеу қазір өзекті мәселелер катарына жатады» [1, 3].

Қазіргі заманың ғалымы Ф.Ш. Оразбаеваның ғылыми еңбегі арқылы бұрыннан келе жатқан, «коммуникация» термині «қатынас» сөзімен казақшаға аударылып, алғаш рет қолданылып, ғылыми айналымға түсті.

Маңызды мәселелерінің бірі – етіс категориясын қатынастық шенберінде қарастыру мәселесі. Сонымен, етіс – тілдік қатынаспен байланысты тығыз, семантикасын қатынастық ерекшеліктермен анықтауға болатын, грамматикалық категорияларының біріне жатады. Қазіргі етіс теориясының жаңа ағысына етіс категория көрінісін сипаттама жағдаятпен, немесе қатынастық жағдаятпен айқындалап, шек қою жактары еніп отыр.

Етісті сөйлем шенберінде етіс категориясы сөйлеу құрылымның коммуникациясымен байланыса келе, қатынасқа түсетін қатысуышларды өзіндік дәрежесімен реттеуге де ықпалын тигізеді. Сейлемде етістің қолданылуы арқылы жағдаятқа түскен қатынастық элементтерді шығарып, сөйлеушілер арасында ерекше мән беретін, қызықтыратын жактарын анықтауға болады. Қазіргі қазақ тілінде тұра, жанама толықтауыштары бар, етісті сөйлемдерді құрастыруда тілдің барлық денгейлерін (синтаксистік, семантикалық пен коммуникативтік) өзара байланыстыра, кешенді түрде оның құрылымын талдау қажет етіледі.

Егер коммуникацияны – байланыс, хабарлама, қарым-қатынас десек, логикалық зерттеу жүргізу, берілген категорияға, біз сөз етіп отырған етіс категориясына, жіті көзben қарауға негіз береді. Қарым-қатынастың көптеген мәселелері мына ғалымдардың енбектерінде баяндалған: Ф.Ш. Оразбаева, Я.С. Выготский, В.Г. Костомаров, А.Н. Леонтьев, В.Л. Скалкин. Қызметті

объектіге тұра мақсатпен әрекет ететін және өзінің қажеттіліктерін жүзеге асыратын негізгі зат субъект ретінде көрсетіліп қоршаған ортамен әрекет жасау десек, онда қарым-қатынасты субъект және объект қатынасын ашатын қызмет деп санауға болады. Қарым-қатынас үрдісін тұлғааралық деңгейде алуға болады, яғни тұлғалар үлкен этникалық қоғамдастық мәдениетін тасымалдаушы болатын ерекше субъекттілік әрекеттестік. Сонымен бірге қарым-қатынас – тұлғалардың өзара келісілген әрекеттестігінің тәсілі ғана емес, білімді, дағдыны, қызметтің қалыптаскан формаларын және т.б. беру болып табылады.

Қарым-қатынас танымдық үрдістердің динамикасына адамның уәжділік саласы арқылы өсер етеді. Қарым-қатынаста оның субъектілеріне кіретін қасиеттер өн алады. Сонымен бірге қоғамдастық қатынастар қарым-қатынаспен тығыз байланыста бола отырып, жеке тұлғалардың тұра әрекеттестіктерімен пайдада болады, дамиды.

Демек етістің қайсыбір түрін тандау арқылы сөйлеуші айту мазмұнының болмысқа қатыстырын өз көзқарасын білдірумен жеткізеді, яғни дәйектілік, актуалдық қызметтің орындарды, осының нәтижесінде етіс категориясы, соның ішінде – пассив, прагматикалық мәнді категорияларға жатады. Қазіргі лингвистикада тілдің прагматикалық жактарын анықтайдын екі категориялық бағыт қалыптасқан:

1. ұсынған акпаратқа баға беріп, айтқанды қабылдауды болжайтын, сөйлеушіге бағытталған категориялар.

2. ұсынылған акпарат иесі – адресатқа, тындаушыға өсерін тигізетінін болжайтын, әңгімелесушіге бағытталған категориялар.

Ф.Ш. Оразбаева «Тілдік қатынас» атты еңбегінде, жалпы, қарым-қатынастың тұрларі көп, - деген пікіріне қоса, тілдік қатынасқа мынадай анықтама береді: «Тілдік қатынас – тіл арқылы байланыс, сөйлеу тілі арқылы адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауы; қоғамдық, ұлттық тіл арқылы ұғынысу, түсінісу; яғни адамзаттың тіл арқылы сөйлесім әрекетін менгеруі тілдік қатынас дегенді білдіреді» [1, 40]. Ғалым Ф.Ш. Оразбаева қазақ тіл білімінде тілдік қатынасқа қатысты терминдердің қалыптаспағанын ескере отырып, бұл ұғымдарды қазақшаға аударып, өзіндік тараптынан терминдерді ұсынғандығы – ғылыми еңбегінің құндылығын арта түседі. Негізінен, прагматика тілдік бірліктерді қатынастық жағдайда, сөйлеушінің тындаушыға ықпалын

тигізетіндегі, пайдалануды зерттейді, яғни айтылған сөз бен бағытталған тұлғаны көрсету.

Жоғарыдағы айтылғандарды ескере отырып, сөйлемнің әр мүшесі екі: грамматикалық пен коммуникативтік мағынаға ие болатындығын мен-гере, субъекті-предикаттық қатынастар құрылымының грамматикалық пен коммуникативтік өзара байланысын қарастыруға болады. Коммуникативтік деңгейде анықталған субъекті-предикаттық қатынастар сөйлесудің өзара екі қатысуышылар арасында болады: (тема) коммуникативтік субъект пен коммуникативтік предикат (ремамен). Біріншісіне – жағдаятта «не» белгіленген, немесе «ненің» түсінуі жеңіл, сөйлеушінің «неден» шығатындығы жатады. «Тема» рөлінде сөйлесуге қатысқандардың аттары, зат атаулары, орны, уақыты, немесе себебі көрсетіледі. Жағдаят пен мәтін «темасының» анығын сөйлеу арқылы шығару міндепті емес. «Тема»ны анықтағанда, ол сөз арқылы шықпайды, арнайы белгілеуді талап етеді. Ақпарат хабарының басында жиі кездесетін сөйлеуші тындаушыға белгіленген «теманы» беріп, сөйлеу барысында, екінші қатысуышының есіне түсіретіндегі, ақпарат хабарды анықтайды. Жаңа «тема»-ны ендіруде тірек нүктесіндегі есептеленетін, субъекттің басқа кимылдары мен көріністерін, бар болуын анықтайтын, мекен, мезгіл пысықтауыштары, немесе жай етістіктер болады. «Рема» атты қатынастық предикат сөйлеуші ақпарат хабарының басы, жынтығы ешқашанда жойылмайтын, хабарламаның негізгі мазмұны. Қатынастық пен грамматикалық субъект арасында сәйкестік қондыратын, агенттік толықтауышпен пассивтік құрылым ешкандай коммуникативтік мүшелеумен байланысты емес. Жоғарыдағы екі элемент енді: «тема», яғни хабарламаның нысаны, рема, яғни сол зат туралы не айтылатындығы көрсетіледі.

Қазақ тіл білімінде тілдік қатынаска қатысты терминдер қалыптаспағанын ескеріп, бұл ұғымдарды ғылыми түрғыдан зерттеп, қолданысқа түсуге ат салысқан ғалым Ф.Ш. Оразбаева тілдік қатынастың жүзеге асу үшін нұсқасын жасайды. Ф.Ш. Оразбаеваның пікірінше, «тілдік қатынас жүзеге асу үшін Баяншыдан (Б) шықкан Хабар (Х) Тұлғалар (Т) арқылы Қабылдаушыға (К) келіп, одан ары қайтадан байланысқа түсіп, тілдік айналымда адамдардың бір-бірімен түсіністігін іс жүзіне асырады», - дедінген [1, 45]. «Тілдік қатынастың негізі – тіл», - дей келе, ал етіс тілдік категория болғандықтан, ғылыми жұмыс бетінде атальмыш категорияның тілдік қатынаска түсіненде, қандай көрініс табады, немен ерекшеленеді деген сұраптар көлемінде бұл құбылыстық қарастыруды жөн көрдік.

Жалпы алғанда, «тілдік қатынастың басты ерекшелігі: ол үздіксіз козғалыста болатын қатынас құралы тілдің санамен бірлігі арасында жүзеге асады және тек адамзатқа ғана тән болып табылады [1, 49 б.], - сияқты ғылыми қөзқарас бар. Негізінен, мәтін ішінде ғана пассив құрылымдары қатынастық қызметін айқын көрсететіндігі рас. Ф.Ш. Оразбаева тілдік қатынаста өзіндік орны мен маңызы бар қатысымдық тұлғаларға: сөз фразеологиялық тіркестер, сөйлем және мәтін жатқыза отырып, солардың, ең көлемдісі, мәтінге мынадай анықтама береді: «мәтін, яғни текст – қатысымдық тұлғалардың ішіндегі тұтастығымен ерекшеленетін бүтін жүйе» [1, 59 б.]. Мәтінге қатысты ғылыми пікірлерді қорытындылай келе, Ф.Ш. Оразбаеваның мәтінге байланысты анықтамасын басшылыққа алдық: «мәтін – ойлау, хабарлау, баяндау, қабылдау, пайымдау құбылыстарымен байланысты, адамдар арасындағы тілдік қатынастың іске асуына негіз болатын қатысымдық жүйелі тұлға» [1, 59]. Сондықтан, жерлес жазушымыз Ж.Аймауытовтың шығармаларынан үзінділер алып, мәтін құру арқылы, соның шенберінде етістің қатынастық қызметін айқындауды керек еттік.

Қазақ тіліндегі етіс категориясының ортақ түрін функционалдық тұрғыдан, қатынастық ерекшеліктерін қарастыратын болсақ, бұл етісті жасауға тек қана бір жұрнақ түрі қатысатындығы (-ыс, -іс, -с) белгілі. Ортақ етіс жұрнағының көнелігі мен оның, қайткенімен, көптік жалғаудың тарихи қалыптасуымен байланыста тұрып, негізі болатындығына зерттеулер арасында болжамдық пікірлер бар. Ортақ етіс жұрнағының көптік жалғау көрсеткіштерімен үштасып, көптік мағынаға ие болатындығы туралы атақты ғалымдардың: А.Н. Кононов [2, 188], Э.И. Фазылов [3, 89] енбектерінде көрініс тапты.

Жоғарыда айтылғандарға қосатынмыз – ортақ етісті функционалдық тұрғыдан қарастырғанда, оның, ең әуелі, көп мағыналық семантикасын ескерген жөн. Сонымен ортақ етіс аффикстері: біріншіден, көптік мағынасында; екінші жағынан, кимыл-әрекет жасалуында екі субъекттің істі бірлесіп, яғни өзара байланыста еткізіп, ортақ мағынаға ие; үшіншіден, кимылды екі субъекті қатарласып, бір-біріне ықпалын тигізіп, әткізуінде иегерлері болады, яғни бірлік мағынада; ортақ етістің келесі бір ерекшелігі кимыл-әрекет, ең азы, екі субъект арқылы өтеді де, бірақ олардың кимылға қатысы біркелкі емес, іс бір субъекттің басшылық қөмегімен өтіп, ортақ етіс қатысуышылық мағынадағы ерекшелікпен айқындалады.

Сөйтіп, ортақ етістің көптік мағынамен, ұғымның көптік түрімен тығыз байланыста

екендігі сөзсіз. Бұл байланыстың тілдің даму базасында, тарихы теренге, жалпы, көпше түрінің шығу тегіне барады.

Көркем шығармадан келтірілген сөйлемдерде ортақ етіс қимыл, іс-әрекеттің бір емес, бірнеше субъекті арқылы іске асатының білдіріп, ортақтас мағынаға ие болып тұр.

Сөйлем шенберінде ортақ етістің функционалдық сипаты іс-қимыл иелері – субъектілердің өзара байланысы, немесе мәтін мазмұнының жағдаятына, етістіктің синтаксистік рөлі мен катынастық қызметіне тәуелді. Сондай-ақ, ортақ етістің лексика-грамматикалық табиғатын ашу да менгерілетін жайт – етіс аффикстерінің белсенді қимылды немесе көніл-күйді білдіретін етістік түбіріне жалғасу жақтарымен, мәтін курамындағы жағдайлар ағысымен де, байланысты. Демек, ортақ етістің «ортақтас, өзара байланыс, негізгі субъектінің көмекшісі» мағыналары тек қана контекст шенберінде ашылады. «Ортақ етіс формасы іс-әрекеттің субъектінің кемінде екеу екендігін немесе іс-әрекеттің субъекті мен объектіге бірдей ортақ, бірдей қатысты екендігін білдіреді», [4, 356] деген белгілі тілші-ғалым К.Ахановтың анықтамасына сүйене отырып, көркем шығарма бетінен мынадай сөйлемдер келтіреміз: «Ақбілек бұл тұрмысқа да журе-журе көндіккендей болды, апасының орнына үй шаруасын басқаруга кірісті» [5, 256].

«Ертеңінде шайдан кейін ақсақал қораның бұрышында Әлдекей екеудің отырып, бірқыдыру сөйлесті» [5, 261].

«Өзінен қатыны тәуір адам, – дегенде, жұрт тағы құлісті» [5, 278 б.].

Ж.Аймауытов шығармасынан алынған сөйлемдерде қимылды білдіретін етістіктің ортақ етіс түрлеріне: «*кірісті, сойлесті, құлісті*» сиякты үшінші жакта тұрған етістіктер жатады. Бұлардың ортақ етісті мағыналары тек сөйлем көлемінде ғана көрініс табады. Мысалы «*құлісті*» етістігі сөйлем мағынасында қатынастық жағдаятқа түсіп, қатарлас тұрған көп субъектінің қимылын білдіреді. Ортақ етістің көптік мағынасы, көбінесе, белсенді етістіктерде қолданыс тауып, у-шу, әртүрлі дыбыс ырғағын жеткізетін етістіктерге тән болады, мысалы: «*құлісті, жыласты, көрісті*» т.б.

Сонымен катар бірсызыра қимыл белсенділігін көрсететін етістіктер түбіріне ортақ етіс жүрнектары жалғасып, көптік мағына береді, мысалы: «*жарысты*». Лексикалық мағынасы қайталау әрекеттің көрсететін етістіктер саны, мысалы: «*сыбырласты, жыласты*». Сонымен ортақ етіс білдіретін көптік мағына қазақ тіл білімінде кен таралып, қолданыска ие болды.

Ортақ етістің «*бірлесу, ортақтас*» мағынасы белсенді қимылды білдіретін, салт етістіктерде көрініс табады. Кейбір іс-әрекеттің білдіретін етістіктерде «*ортактас, бірлесу*» мағынасы өзара байланыс мағынамен үштасып, М.Қашқаридың еңбектерінде айтылған, қосымша, үстеме «*жарысу*» мағынасын көрсетеді, мысалы: «*жарысу, шабысу*» т.б.

Қазіргі таңда ортақ етісті етістіктер тен таралып, қолданыс аясы кеңеңе түсті. Қазақ тіл білімінде ортақ етістің кең таралған мағыналарының біріне – «өзара байланыс» мағынасы жатады. Бұл мағынаға ие ортақ етіс түрінде қимылды, ен азы, екі іс-әрекет жасаушы арқылы өтуін білдіреді, көбінесе екі субъект қимылға қатысып, бірнеше қатысуши етістің өзара байланыскан түріне өте сирек кездесетіндігін тұра сабакты етістіктердің лексикалық мағынасынан көре ала-мыз, мысалы: «*сүйісу, құшақтасу*», жанама сабакты етістіктерден де «өзара байланыс» мағынасымен ортақ етісті жасауға болады, мысал ретінде: «*сойлесу, әңгімелесу, ақылдасу*» атты бірқатар етістіктерді келтіруге болады. Қимыл-әрекет екі қатарлас субъекті ақрылы өтеді. Тұра сабакты етістіктерде, мысалы: «*көрісу*» «өзара байланыс» мағынасымен ортақ етіс тұра толықтауышқа ие болу жағы жойылып, сөйлем барысында орын алған қатарлас белсенді субъект кезек-кезек, бір-біріне қимылы ауысқанда объект рөлінің иегеріне ауысуы мүмкін. Мәтін көлемінде ортақ етіске функционалды тұрғыдан сипаттама жасау барысында етістің лексикалық мағынасы тікелей жағдаят шенберінде көрініс табады.

Қазіргі қазақ тілінде тілдің қарқынды дамуына байланысты, тілдік қатынас күшейіп, үлкен жетістіктерге шықкан сөтте ортақ етістің қолданыс аясы да кеңеңе түсті, мәселен, көбінесе, ортақ етістің «*ортактас*» мағынасынан ғері «өзара байланыс» мағынасы жирик қолданыста кездеседі. Қазақ тілінде ортақ етістің кен таралуына тіліміздің сөздік қорын байытуға сөзжасам жүйесінін тигізетін ықпалы зор, мәселен, жи қолданыста болатын сөздерге: «*қоштасу, амандасу, достасу, матуласу*» т.б. сөздерін жатқызуға болады.

Қазақ тіл білімінде ортақ етістің бір субъектінің екінші субъектіге «*бірлесіп, көмек ету*» мағынасы ерекше орын алады. Бұл ортақ етіс категориясын сипаттауда сөйлем шенберіндегі қимыл диатезасы басқаша түрде берілуі мүмкін. Қимылды орындастының негізгі субъект бастауыш рөлін аткарудан шығып, өз орнын «*көмек беретін*», бірлескен екінші субъектіге табыс етеді де, өзі жанама толықтауыш сөйлем мүшесіне ауысады.

Сөйлемде қимылға «*көмек етушінің*» қатысымы күшейе түсіп, ал негізгі қимыл атқарушы

субъект өзіндік қатынастығын алшақтатып алса да, бірақ мұлдем жойылып кетпейді. Тарихқа көз салсақ, бұндай етіс формалары XI ғ. көне түркі ескерткіштерінде, әсіресе М.Қашқаридың ғылыми енбектерінде көрініс тапқан. Оймызызды дәлелдеу үшін мынадай сөйлемдер келтіруге болады: «Ол маган хат жазуга болысты»; «Ол маган үй жинауга болысты».

Сонымен ортақ етісті функционалдық түрғыдан зерттеу барысында ескерілетін жайт – бұл етістің үш қырлы мағыналық көрінісі, оның қатынастық шенберінде қолданыс тауып, әрқашан қозғалыс үстінде болып, әзгеріске үшырап, динамикалық дамудың жемісі деп білеміз.

Қазіргі қазак тіліндегі ортақ етістің жұрнағы (-ыс, -іс, -с) тек оның үш түрлі мағынасын білдіруге ғана емес, көптік мағынаны көрсетуге де қолданылатындығы сөзсіз. Ортақ етіс арқылы берілетін қимыл-әрекеттің көптік мағынамен қатар, белсенділік, нәтижелі бағыт алу, қайтала-ма, біркелкі қимылды көрсету жақтарымен ерекше көрінісі – бұл етіс түрінен көптік мағыналы мәнге ие есім сөздер шыққандығы белгілі, мысалы: «айтыс, келіс, жарыс» т.б.

Сайып келгенде, қазак тіліндегі етіс категориясының лексика-грамматикалық табиғатын

ашуға талпыныс – етістің тіл білімінің барлық тілдік салаларымен байланысы бар, функционалды түрғыдан ерекше сипатқа ие, тілдік қатынаста тиісті орын алған, көп қырлы, күрделі, тілімізде басты рөль атқаратын, етістікке тән категориялардың бірі деп танимыз.

ӘДЕБІЕТ

1 *Оразбаева Ф.* Тілдік қатынас. Оқулық. Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 272 бет.

2 *Кононов А.Н.* Грамматика современного узбекского литературного языка. – М., 1960. – 188 с.

3 *Фазылов Э.* К истории взаимно-совместного залога / Исследование по грамматике и лексике тюркских языков. – Ташкент, 1965. – 262 с.

4 *Аханов К.* Тіл білімінің негіздері: Оқулық, 3-бас. – Алматы. Санат, 1993. – 496 б.

5 *Аймауытов Ж.* Шығармалары: Романдар, повесть, әңгімелер, пьесалар. Алматы: Жазушы, 1989. – 560 б.

6 *Шаяхметұлы К.* Қазіргі қазақ тілі (Сөзжасам – дериватология, сөзөзгерім – морфология). – Семей-Новосібір: Талер-Пресс, 2007. – 334 б.

7 *Оразбаева Ф.* Тілдік қатынас. Оқулық. Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 272 бет.

Резюме

Рассматриваются коммуникативные функции категории залога в казахском языке.

Summary

The article is due to the communicative functions of voice category in the Kazakh language.